

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

О. О. Нестуля (Полтава)

До питання про охорону пам'яток культури за Директорії

Прийшовши до влади на хвилі вибуху загального протесту проти угодської політики щодо німецько-австрійських окупаційних військ режиму гетьмана П. Скоропадського, Директорія, яка 14 грудня 1918 р. тріумфально вступила до Києва, навряд чи передбачала, що вже на початку лютого 1919 р. буде змушена залишити столицю відновленої Української Народної Республіки. Ненадовго утримався її уряд і в Вінниці, куди він переїхав з Києва, — вже навесні 1919 р. під його контролем залишилася невелика територія навколо Кам'янця-Подільського.

Невдалий наступ на Київ у серпні 1919 р. ще більше ускладнив становище Директорії, і незабаром вона змушена була шукати захисту від наступу більшовицьких військ на території Польщі.

Надзвичайно напружене військове становище, відсутність політичної єдності в уряді УНР, його невміння порозумітися з урядом Західно-Української Народної Республіки, постійні переїзди Директорії — все це розхищувало її і без того слабкий адміністративний апарат управління, обмежувало можливості проведення цілеспрямованої політики як у соціально-економічній, так і в політичній та культурній сферах. В результаті більшість проголошених нею лозунгів і програм залишились нереалізованими.

Тим більше гідними подиву і похвали є спроби Директорії, попри вкрай несприятливі військово-політичні умови, охопити основні напрями творення незалежної України, її увага до розв'язання непростих завдань національно-культурного будівництва, в тому числі проблем збереження пам'яток історії та культури.

Достатньо сказати, що вже 29 грудня 1918 р. Рада Народних Міністрів (РНМ) УНР заслухала доповідь міністра юстиції про заходи щодо охорони Софійського й Володимирського соборів та Андріївської церкви у Києві. Збудовані в різні історичні епохи і в різних архітектурних стилях, вони стали своєрідними символами поступу українського народу, його могутніх творчих можливостей. Тому не випадково уряд погодився з пропозиціями Міністерства юстиції про оголошення Софії Київської, Володимирського собору та церкви Андрія Первозванного державно-національними українськими святинами і доручив міністрові віросповідань виробити відповідний законопроект¹.

Уже в перші дні свого перебування при владі Директорія звернула увагу й на необхідність увічнення пам'яті полеглих у боротьбі за визволення України від іноземних окупантів та в ході повалення режиму гетьмана П. Скоропадського. 7 січня 1919 р. члени Директорії В. Винниченко, А. Макаренко та Ф. Швець, дбаючи про те, «аби і наступні покоління нашого народу, який в останній боротьбі зі своїми ворогами — гетьманом та його урядом — виявив величні лицарство, відвагу і державний розум, показавши всьому світові свою здібність до державного життя, не забули цей величний мент і своїх лицарів — борців за волю і національні права демократії і пам'ятали, що самостійна Народна Українська Республіка збудована на їх кістках, постановили, щоб в кожному селі й місті імена забитих в боротьбі з геть-

манським... урядом були записані на мармурові дошки і вивішені в церквах і школах кожного міста і села і волосних народних і міських управах на вічний спомин»².

Незабаром, 23 січня 1919 р., державний секретар УНР М. Корчинський доповів про цю постанову Директорії на засіданні Ради Народних Міністрів. Члени уряду вирішили доручити її виконання Міністерству народної освіти, яке в разі потреби могло залучати до проведення необхідних робіт працівників міністерств віросповідань та внутрішніх справ³. Згодом, продублювавши постанову Директорії від 7 січня 1919 р., Рада Народних Міністрів поклала відповідальність за здійснення робіт, пов'язаних з увічненням пам'яті полеглих у боротьбі проти гетьманщини, на органи місцевого самоврядування. 8 лютого 1919 р. з цим рішенням погодилися голова Директорії В. Винниченко та її члени⁴.

Того ж дня останні схвалили рішення РНМ УНР про передачу київського Центрального архіву давніх актових книг з відання Університету св. Володимира до Головного управління мистецтв і національної культури та асигнування на відповідні роботи 64 000 крб.⁵ Дещо раніше уряд погодився з пропозиціями Міністерства народної освіти і виділив з державного бюджету на організацію архіву, придбання приватних архівних збірок та окремих документів 300 000 крб.⁶

У січні 1919 р. Рада Народних Міністрів подала фінансову допомогу й деяким пам'яткоохоронним товариствам. Так, 21 січня 1919 р. міністр народної освіти І. Огієнко просив уряд УНР підтримати коштами діяльність Подільського церковного історико-археологічного товариства. Обґрунтовуючи своє клопотання у відповідній записці, він писав: «Подільське історико-археологічне товариство перетворене в 1903 р. з Подільського єпархіального історико-статистичного комітету і за часи свого 15-річного існування в значній мірі поширило рамки діяльності того Комітету, упорядкувало чудовий музей церковної старовини нашого Поділля, улаштувало при ньому бібліотеку зі значною кількістю надзвичайно рідких книжок і збирано багато матеріалів для освітлення церковно-релігійного і загальногромадського життя Поділля і його давнього минулого. 12 томів «Трудів» можуть служити найкращим свідком того, наскільки була корисна праця Товариства в справі щодо наукового дослідження сучасного і минулого життя Поділля, збору та охорони пам'ятників давності і історії краю»⁷.

Високу оцінку І. Огієнка в його листі до РНМ УНР від того ж таки 21 січня 1919 р. дістала й діяльність Кам'янець-Подільського товариства природодослідників. Засноване в 1912 р. талановитим ботаніком Н. П. Бучинським, воно на початок 1919 р. об'єднувало 250 дослідників краю, мало чудовий природничо-історичний та етнографічний музей, бібліотеку. Товариство організувало для населення популярні лекції, випустило 4 томи своїх «Записок». Щоб створити належні умови для його дальшої плідної діяльності, І. Огієнко просив уряд УНР виділити Товариству природодослідників, так само як і Подільському церковно-історико-археологічному товариству, 5 000 крб.⁸ Незабаром обидва прохання міністра народної освіти були задоволені.

У січні 1919 р., здавалося, наблизилась до завершення й справа із затвердженням статуту Українського національного музею (УНМ). Власне, сам статут був розроблений Головним управлінням мистецтв та національної культури ще восени 1918 р. Однак затвердити його відповідними інстанціями за гетьманщини не вдалось, оскільки органи самоврядування столичного міста не давали згоди на передачу у власність держави Київського художньо-промислового та наукового музею, на базі якого планувалося створити УНМ. На початку 1919 р. відповідна згода була досягнута, і 15 січня того року міністр народної освіти УНР І. Огієнко передав проект статуту Українського національного музею на розгляд Директорії. «Музей,— зазначалося в цьому

документі,— має метою збирати пам'ятки старовини і мистецтва, науково їх обслідувати і давати можливість користуватись ними для потреб науки й мистецтва, для розвитку освіти й смаку серед широких верств громадянства, а також для поширення серед промисловців справжніх зразків нац[іонального] укр[аїнського] мистецтва». Передбачалося, що в УНМ буде влаштовано шість секцій (археологічна, історична, етнографічна, художньо-промислова, нумізматична, пластичних мистецтв) та бібліотека. Планувалося, що їх завідувачі ввійдуть до Ради музею. Членами її, згідно з проектом, мали також стати представники від Міністерства мистецтв, Української Академії мистецтв, Київської губернської управи, Київського міського самоврядування, учений секретар музею та обрані на щорічних зборах особи, «що своєю діяльністю чи іншим способом сприяли розвитку музею і збільшенню його збірок». Раду УНМ повинен був очолювати його директор. Проектом статуту визначалися також шляхи формування та використання колекцій музею, джерела фінансування його діяльності тощо⁹.

Крім того, міністр освіти подав на затвердження Директорії проект штатного розкладу УНМ. Він просив виділити на утримання його працівників та науково-господарські витрати закладу в 1919 р. 1 394 000 крб. Пропонувалося також законодавчо оформити передачу в державну власність території, приміщень, майна та капіталів Київського художньо-промислового і наукового музею¹⁰.

Розглянувши 23 січня 1919 р. подані документи, члени Директорії принципово схвалили їх і передали проект статуту УНМ та інші пропозиції Міністерства народної освіти «на розгляд і вирішення Раді Міністрів»¹¹. На жаль, спішна евакуація установ Директорії з Києва стала на заваді виконанню урядом УНР цього її доручення.

За умов крайнього загострення на початку 1919 р. воєнно-політичної ситуації не міг ефективно виконувати свої функції і відділ охорони пам'яток історії та культури. Досить промовистим щодо цього є сам характер його документів, що дійшли до нас,— маємо справу більше із запитами до місцевих органів влади про стан пам'яток, аніж з конкретними заходами, спрямованими на їх охорону. Так, 17 січня 1919 р. відділ просив повіткомісара м. Летичева на Поділлі повідомити, в якому стані перебуває Меджибізький замок.

Тоді ж подібні прохання щодо стану Пилявського й Сатанівського замків були направлені повіткомісарам міст Літина та Проскурова на Поділлі¹².

Спроби ж пам'яткоохоронців забезпечити збереження хоча б окремих пам'яток чи колекцій дуже часто зазнавали невдачі через протидію різних політичних сил. Так, на початку 1919 р. в Міністерство закордонних справ УНР звернувся власник багатой колекції старовини в м. Антоніні на Волині Й. Потоцький, який у грудні 1918 р. виїхав до Польщі, з проханням подбати про охорону зібраних ним пам'яток із замків Сангушка, Корецьких, Острозьких, архівних матеріалів, бібліотеки тощо. Він писав: «Як довголітній мешканець України, якому розвиток і культура дорогого мені краю дуже лежить на серці, гадаю, що пропажа збірок була б великою безповоротною втратою не тільки для мене особисто, але, як частинки національного багатства, і для цілого краю, його історії і культури»¹³.

Лист Й. Потоцького було передано до Головного управління мистецтва та національної культури, яке з допомогою Міністерства внутрішніх справ організувало охорону колекції Й. Потоцького в м. Антоніні. За дорученням місцевих органів влади її здійснювали самі селяни. Однак влітку 1919 р. палац Й. Потоцького захопили й розграбували радянські війська. Як повідомляв Міністерство народної освіти УНР держжінспектор 3-ї дивізії, яка в серпні вибила більшовиків з палацу, після їх «хазяйнування» там уціліли лише окремі старовинні речі¹⁴.

Про небезпеку знищення пам'яток, зібраних у маєтку графа Собанського в м. Бершадь Ольгопільського повіту, в панських палацах міст Куні та Кібличі, сіл Комарівка й Теплик Гайсинського повіту, місцеві ревнителі старовини повідомляли Подільське товариство охорони культурно-історичних пам'яток ще в середині лютого 1919 р.¹⁵ Однак вжити необхідних заходів це товариство без підтримки державних пам'яткоохоронних структур не могло. Що ж до останніх, то вони весною 1919 р. практично перестали існувати — частина працівників відділу охорони пам'яток залишилася у радянському на той час Києві, інші пішли боронити УНР в діючу армію. Це спричинилося до того, що вже навесні 1919 р. на території, яку контролювала Директорія, пам'ятки історії та культури опинилися без державного догляду й охорони.

У зв'язку з такою ситуацією завідувачому художньо-промисловим відділом Головного управління мистецтв та національної культури А. Середі було доручено виконання функцій ще й завідувачого відділом охорони пам'яток. Однак це майже не змінило справу на краще, оскільки він залишався, по суті, єдиним співробітником на два відділи¹⁶. Тому, коли у перші дні серпня 1919 р., з початком наступу військ Директорії на Київ, постало питання про необхідність організації охорони пам'яток на визволеній від більшовиків території, Міністерство народної освіти змушене було звертатися з відповідними просьбами до Військового міністерства та Міністерства внутрішніх справ. Воно сподівалося, що до створення місцевих органів самоврядування пам'ятки старовини й мистецтва (як приватні, так і громадські їх збірки) візьмуть під охорону військові частини та підрозділи державної варті УНР¹⁷.

Сподівання ці виявились, однак, безпідставними, оскільки за культурно-освітнім рівнем особливий склад військ Директорії мало відрізнявся від більшовицьких формувань. Масова загибель пам'яток не лише в ході воєнних дій, а й унаслідок розграбування панських маєтків, приватних музеїв чи будинків розквартированими в них солдатами, селянами, а то й просто бандитськими елементами довела необхідність термінового відновлення державних пам'яткоохоронних структур з адміністративними повноваженнями та виконавчим апаратом. На це, зокрема, вказував у листі до Міністерства народної освіти від 1 серпня 1919 р. В. Іщенко — колишній працівник відділу охорони пам'яток за Центральної Ради та гетьманщини, який наприкінці 1918 р. пішов у діючу армію боротися з більшовиками. Пославшись на те, що має досвід пам'яткоохоронної роботи, він запропонував свої послуги в її організації на території УНР. Міністр освіти погодився з його пропозицією. Однак уже 2 серпня 1919 р. В. Іщенко знову виїхав на фронт¹⁸.

Глибоке занепокоєння станом охорони пам'яток в УНР звучить і в листі від 22 серпня 1919 р. групи діячів науки й культури (Ю. Александрович, М. Обідний, Й. Пеленський, Ю. Сіцинський та ін.) до голови Ради Народних Міністрів, голови Трудового Конгресу та міністра народної освіти. В ньому, зокрема, наголошувалося на необхідності створити мережу державних музеїв, архівів, бібліотек і через них та з допомогою місцевих органів самоврядування здійснювати охорону пам'яток. Керівництво цією роботою пропонувалося зосередити в Головному управлінні мистецтв та національної культури. Серед перших своїх заходів воно мало організувати фахові експедиції, учасники яких збирали б до музеїв розграбовані в ході селянських виступів та воєнних дій вцілілі пам'ятки з панських палаців, церков тощо¹⁹.

Поділяючи занепокоєння громадськості станом охорони пам'яток, Міністерство народної освіти УНР 13 серпня 1919 р. через пресу звернулося з обіжником (циркуляром) «До всіх підлеглих установ Міністерства освіти і мистецтв та до міських самоврядувань, народних управ», у якому запропонувало їм вжити термінових заходів до збереження історико-культурної спадщини²⁰.

Одночасно виконуючий обов'язки міністра народної освіти звернувся до професора Кам'янець-Подільського університету П. Клименка з пропозицією очолити відділ охорони пам'яток, а 20 серпня, отримавши згоду, затвердив його на цій посаді²¹. Незабаром до роботи в цьому відділі було залучено ще ряд фахівців²². 30 серпня 1919 р. з метою вироблення науково обгрунтованих рекомендацій та інструкцій, пов'язаних з охороною пам'яток, а також для колективного керівництва заходами на цій ниві при Міністерстві народної освіти було створено спеціальну комісію у складі М. Альтера, Л. Бялковського, М. Гавриленка, О. Назарука, Й. Пеленського, Ю. Сіцинського, ряду інших фахівців та представників Подільської губернської і Кам'янець-Подільської міської народних управ, міністерств: юстиції, внутрішніх та земельних справ, преси й інформації, народного господарства, військового. Очолити її доручалося П. Клименкові²³.

Не виключено, що згодом до розв'язання завдань охорони пам'яток планувалося залучити й існуючі та новостворені губернські вчені архівні комісії. Принаймні, серед документів відділу охорони пам'яток доби Директорії віднайдено проект положення «Про губернські вчені архівні комісії для охорони і дослідження старовини та культури», відповідно до якого ці наукові установи мали працювати під керівництвом Головного управління мистецтв та національної культури, безпосередньо займаючись на місцях виявленням, реєстрацією та охороною пам'яток, створенням архівів, музеїв, бібліотек тощо²⁴.

Однак для організації архівних чи якихось інших комісій та комітетів — органів відділу охорони пам'яток на місцях — потрібен був час, а конкретні рятівні для історико-культурної спадщини заходи не терпіли зволікання. Тому, не чекаючи створення мережі пам'яткоохоронних органів, товариш (заступник) міністра народної освіти П. Холодний та П. Клименко зобов'язали губернських і повітових комісарів освіти «тимчасово взяти під свій догляд всі пам'ятки старовини й мистецтва, охороняти їх від знищення, псування й продавання в руки скупщиків для вивозу за кордон, а також пильнувати, аби музеї, бібліотеки, закладені за часів старого ладу і під час українського і більшовицького панування, не розбиралися, не продавалися, не розкрадалися ким би то не було». Про виникнення будь-якої небезпеки для пам'яток комісари мали повідомляти представників місцевої адміністрації та військової влади і Міністерство народної освіти²⁵.

Незабаром останнє надіслало на місця обіжника. У ньому губернським та повітовим комісарам освіти давалися пояснення й інструкції щодо пам'яткоохоронних заходів, яких вони мали терміново вжити. Зокрема, пропонувалося «через учителів оповістити населення, що всі старовинні речі: картини, книжки, документи, посуд мають велику цінність і повинні зберігатися, доки їх не викупить держава». Тим самим переслідувалася мета утримати людей від знищення пам'яток чи продажу їх перекупникам. Що ж до нерозграбованих культурно-мистецьких зібрань, то вчителів просили подбати, аби вони були «перевезені з власницьких помешкань, залишених без догляду, до громадських установ». Про всі виявлені ними пам'ятки старовини та мистецтва і заходи, вжиті до їх охорони, вчителі мали повідомляти Міністерство народної освіти²⁶.

Розуміючи, що на місцях нерідко не було належно підготовлених кадрів, які могли б визначити історико-мистецьку вартість тієї чи іншої речі, відділ охорони пам'яток вбачав вихід з цієї ситуації у періодичному відвіданні віддалених районів своїми спеціалістами. Їх обов'язки регламентувалися досить детально «Інструкцією фахівцям для роз'їздів Головного управління мистецтв та національної культури», затвердженою П. Клименком 19 вересня 1919 р. Зокрема, особи, які працювали на цих посадах, мали дбати про залучення до пам'яткоохоронної роботи на місцях як відповідних організацій, так і окремих

громадян. При цьому фахівцям надавалося право реєстрації новостворюваних товариств. До їх складу, зазначалося в інструкції, «фахівець повинен притягати й представників місцевих самоврядувань та домагатись визначення грошової допомоги від цих самоврядувань для громадських установ охорони пам'яток старовини й мистецтва (товариств)». Обов'язок фахівців полягав також у тому, щоб «реєструвати всі пам'ятки української старовини й мистецтва, замальовувати їх, фотографувати, коли на те є змога, й забезпечувати їх від знищення»²⁷.

Значні сподівання на поліпшення пам'яткоохоронної справи в УНР відділ пов'язував з прийняттям Радою Народних Міністрів закону «Про охорону пам'яток старовини і мистецтва», проект якого був розроблений юрисконсультом Міністерства народної освіти М. О. Альтером. Цим документом передбачалося, що всі пам'ятки старовини й мистецтва (архітектури, археології, архівні, бібліотечні, музейні та інші) переходять під догляд та охорону держави. Відповідно, Головне управління мистецтв та національної культури мало одержати право контролю над усіма зібраннями культурно-історичних пам'яток в Україні — як приватних, так і громадських та державних. Принципове значення мало положення проєкту, яким заборонялося без санкції пам'яткоохоронних органів не лише псувати, а й віддавати в заставу та вивозити за кордон окремі речі й збірки культурно-історичного значення. Винних у порушенні цього положення передбачалося штрафувати на суму від 2 до 200 тис. гривень або ж піддавати тюремному ув'язненню на строк від 4 місяців до 2 років з конфіскацією речей на користь держави. У її ж власність мали перейти й пам'ятки, вивезені пам'яткоохоронними органами із залишених панських маєтків та інших помешкань, якщо протягом року їх власники не заявили про свої права на них. Усвідомлюючи, що законопроект передбачає лише найбільш загальні й першочергові правові норми охорони пам'яток, його укладачі пропонували урядові УНР законодавчо дозволити Головному управлінню мистецтв та національної культури самому визначати конкретні шляхи втілення в життя пам'яткоохоронного закону²⁸.

15 вересня 1919 р. заступник міністра народної освіти П. Холодний передав проєкт закону на розгляд Ради Народних Міністрів. У пояснювальній записці «До законопроекту про державну охорону пам'яток старовини й мистецтва», підписаній міністром народної освіти та П. Клименком, глибоко аргументувалася необхідність його термінового прийняття. «Пам'ятки старовини й мистецтва, — зазначалося в ній, — мають велике національне значення. Народ може бути нацією лише тоді, коли знає свою старовину й кохається в своєму мистецтві. Тільки нація може творити власне державне життя і тільки державне власне життя забезпечить культурний розвиток народу. Сучасна держава може існувати, лише виховуючи в народі розуміння мистецтва й старовини. Випадкове замилювання в мистецькій старовині поодиноких осіб повинно змінитися на обов'язковість для кожного громадянина знання свого мистецтва й старовини. Про це мусить дбати уряд всякої культурної держави»²⁹.

На жаль, у вересні 1919 р. розглянути запропонований пам'яткоохоронцями законопроект уряд УНР не зміг. А через те залишилося нерозв'язаним і питання про виділення коштів, необхідних для розгортання роботи відділу охорони пам'яток. Справа в тому, що спеціальна комісія при Народному міністерстві фінансів, розглянувши 4 вересня 1919 р. клопотання Міністерства народної освіти, яке просило асигнувати на пам'яткоохоронні заходи 2 000 000 гривень, поставила вирішення цього питання у взаємозв'язок із затвердженням вищезгаданого законопроекту³⁰.

Таким чином, пам'яткоохоронці залишились наодинці зі своїми завданнями та проблемами. Щоправда, у вересні 1919 р. відділ охорони пам'яток одержав 10 000 гривень на оплату роботи членів ство-

реної ще в серпні комісії для обміру Кам'янець-Подільської фортеці. Під головуванням інженера М. Лорченка у її складі на той час працювали архітектори, історики, мистецтвознавці — Ф. Колодій, Й. Пеленський, П. Павловський, А. Середа, Ю. Сіцинський, Л. Бялковський, О. Абрамов, П. Ільчинський, Ю. Александрович³¹. Ще 5000 гривень було виділено у середині вересня 1919 р. в розпорядження комісії Й. Пеленський, М. Пушинський, Ю. Александрович), яка мала вирішити питання про передачу під музей Подільського пам'яткоохоронного товариства та реставрацію приміщень так званих Мурів у Вінниці³².

У вересні ж 1919 р. було вжито заходів і щодо охорони архівних матеріалів. Вони викладалися у відповідному наказі Міністерства народної освіти, яким, зокрема, заборонялася передача в утилізацію старовинних документів без дозволу комісії охорони пам'яток³³. Однак цей наказ, як і багато інших пам'яткоохоронних ініціатив за доби Директорії, по суті, залишився невиконаним, про що в 1920 р. на одному із засідань секції мистецтв Українського наукового товариства у Києві повідомив безпосередній свідок стану пам'яткоохоронної роботи в УНР колишній директор Військово-історичного музею О. Д. Благодір. «Засідання комісії (охорони пам'яток.— О. Н.),— говорив він,— раз на тиждень не давали реальних наслідків. Постанови з різних причин не виконувалися. Коли комісія дізналася, що уряд дозволив переробляти архівний матеріал на папір, вона звернулася з відповідним протестом, але це не допомогло»³⁴.

Серед причин, що зумовили восени 1919 р. такий стан охорони пам'яток в УНР, О. Д. Благодір називав відсутність коштів, мережі пам'яткоохоронних органів, належної уваги з боку уряду тощо. Думається, однак, що головна з них полягала в іншому — вся територія УНР постійно була прифронтовою смугою або ж зоною безпосередніх військових дій.

У пошуках бодай якогось виходу з цього становища пам'яткоохоронці знову були змушені звернутися за допомогою до військових. Ті відгукнулися на їх прохання. Так, згідно з наказом головної команди військ УНР 6 жовтня 1919 р. по Головній управі Генерального штабу співробітники його культосвітнього відділу дістали право забороняти знищувати пам'ятки та могли секвеструвати * військово-історичні й архівні документи, книги, пам'ятки, що «не мають традиційно родинного значення, а покладаються в масштабі державного і громадського значення»³⁵.

Незабаром культосвітній відділ Генштабу розробив досить детальну «Інструкцію в справі охорони історичного майна», в якій давалося визначення основних груп пам'яток та містився перелік невідкладних заходів щодо їх збереження³⁶. Інструкція мала стати в пригоді співробітникам згаданого відділу та його уповноваженим при організації охорони пам'яток на місцях. Документи засвідчують, що в жовтні 1919 р. туди справді були направлені фахівці з відповідними повноваженнями культосвітнього відділу³⁷. Однак даних про результати їхньої роботи не маємо. Втім, напевно, щоб в умовах безперервного відступу військ Української Народної Республіки та скорочення її території вони могли бути вагомими. Тому в цілому можна погодитися з оцінкою стану пам'яткоохоронної діяльності за доби Директорії, що її дав згадуваний уже О. Д. Благодір: «Справа охорони пам'яток старовини й мистецтва на Правобережній Україні,— говорив він у 1920 р.,— за останні два-три роки стояла гірш, ніж де б то не було»³⁸. Хоч безперечним є й те, що багато людей в уряді УНР усвідомлювали велике значення історико-культурної спадщини і, незважаючи на край обмежені тогочасними обставинами можливості, докладали відчайдушних зусиль до їх охорони та збереження.

- ¹ Центр. держ. арх. вищих органів держ. влади і управління України, ф. 1065, оп. 1, спр. 23, арк. 27 зв. (далі — ЦДАВО).
- ² Там же, спр. 130, арк. 1.
- ³ Там же, спр. 14, арк. 61.
- ⁴ Там же, спр. 130, арк. 2.
- ⁵ Там же, спр. 131, арк. 3.
- ⁶ Там же, спр. 14, арк. 65.
- ⁷ Там же, спр. 89, арк. 3.
- ⁸ Там же, спр. 90, арк. 3.
- ⁹ Там же, ф. 2581, оп. 1, спр. 225, арк. 24—26.
- ¹⁰ Там же, арк. 23.
- ¹¹ Там же, ф. 3689, оп. 1, спр. 14, арк. 8.
- ¹² Там же, арк. 5—7.
- ¹³ Там же, арк. 13.
- ¹⁴ Там же, арк. 3, 18.
- ¹⁵ Там же, арк. 9, 10.
- ¹⁶ Там же, спр. 6, арк. 28.
- ¹⁷ Там же, спр. 14, арк. 134, 135.
- ¹⁸ Там же, арк. 28, 29.
- ¹⁹ Там же, арк. 38.
- ²⁰ Там же, арк. 176.
- ²¹ Там же, спр. 6, арк. 28; спр. 14, арк. 34.
- ²² Там же, спр. 6, арк. 22.
- ²³ Там же.
- ²⁴ Там же, спр. 14, арк. 173.
- ²⁵ Україна. — 1919. — 13 верес.
- ²⁶ ЦДАВО України, ф. 3689, оп. 1, спр. 14, арк. 79.
- ²⁷ Там же, арк. 62—62 зв.
- ²⁸ Там же, арк. 128—131, 179.
- ²⁹ Там же, арк. 180.
- ³⁰ Там же, спр. 15, арк. 25.
- ³¹ Там же, спр. 6, арк. 19; спр. 14, арк. 80.
- ³² Там же, спр. 6, арк. 36 зв.
- ³³ Там же, арк. 42.
- ³⁴ ЦІНБ ім. Вернадського НАН України. Відділ рукописів, ф. X, спр. 12603, арк. 9.
- * Секвеструвати — від слова «секвестр» — заборона користування яким-небудь майном, що накладається органами влади.
- ³⁵ ЦДАВО України, ф. 3689, оп. 1, спр. 7, арк. 63.
- ³⁶ Там же, спр. 14, арк. 100.
- ³⁷ Там же, спр. 7, арк. 63.